શ્રમસાધ્ય સંશોધિત સમ્પાદન : 'દક્ષિણ ગુજરાતની કૂંકણી વાર્તાઓ' | ડૉ. બિપિન આશર

[**'દક્ષિણ ગુજરાતની કૂંકણી વાર્તાઓ'** : સંપાદક : શાન્તિભાઈ આચાર્ય, પ્રકાશક : શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકવિદ્યા સંશોધન ભવન, અમદાવાદ, વિક્રેતા : ગૂર્જર, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૧, પૃ. ૨૦૨, કિં. રૂ. ૧૫૦/-]

દક્ષિણ ગુજરાતનાં વનવાસી સાહિત્ય અને ભાષાના ઊંડા અભ્યાસી સંશોધક ડૉ. શાન્તિભાઈ આચાર્યસમ્પાદિત 'દક્ષિણ ગુજરાતની કૂંકણી વાર્તાઓ'માં સોળ વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. વનવાસી સમાજમાં કંઠસ્થ પરમ્પરાથી કહેવાતી વાર્તાઓને સાંભળવી, સમજવી, તેનું ધ્વનિમુદ્રણ કરીને લિપિબદ્ધ કરવી અને પછી તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવું – એ આખીય પ્રક્રિયા એક બિનવનવાસી સંશોધક માટે જેટલી શ્રમસાધ્ય છે એટલી જ આગવી સૂઝ-સમજ-સજ્જતા અને સંશોધનનિષ્ઠા માગી લે છે. ડૉ. શાન્તિભાઈ આચાર્ય વનવાસી ભાષાસાહિત્યને પોતાના સંશોધન-સંપાદનનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવીને, જીવનના ચારેક દાયકાઓ આ ક્ષેત્રને સમર્પિત કરે તે વનવાસી કંઠસ્થ પરમ્પરાના સાહિત્યની જ નહીં, ભારતીય કંઠસ્થ પરમ્પરાના સાહિત્યની એક બહુ મોટી સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. આજનાં આરામદાયક સમ્પાદનો સામે આ સંશોધિત સમ્પાદન મૂકીએ છીએ ત્યારે બન્ને વચ્ચે રહેલા જમીન-આસમાન જેવા તફાવતનો ખ્યાલ આવે છે.

અહીં માત્ર સોળ વાર્તાઓ જ સમ્પાદિત કરવામાં આવી હોત તો પણ આ સમ્પાદનકાર્યની નોંધ લેવાઈ હોત, પરંતુ સમ્પાદકે વાર્તાસમ્પાદન ઉપરાંત વાર્તા પૂર્વે પચાસ પૃષ્ઠનો દીર્ઘ સમ્પાદકીય લેખ પણ મૂક્યો છે જે વાર્તાઓને સમજવાની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. આ દીર્ઘલેખમાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવતા છ જિલ્લાઓ – ભરૂચ, વલસાડ, ડાંગ, સુરત, નર્મદા અને નવસારીનાં ભૂપૃષ્ઠ, ખેતીવાડી, ઉદ્યોગ, અગત્યનાં સ્થળો આદિની માહિતી આપીને સંશોધકે ડાંગ જિલ્લામાં આદિવાસીઓ ક્યાં ક્યાં વસે છે, કયા જિલ્લામાં કેટલા આદિવાસીઓ છે, આદિવાસીઓમાં કેટલી જાતિ છે અને આ જાતિઓમાં કૂંકણાઓનું સ્થાન કેવું છે એ વિશે સાધારણ માહિતી આપી છે. આ સાથે જ કૂંકણા જાતિના જીવનચક્ર સંદર્ભે જન્મ, નામકરણવિધિ, કુંવારાં છોકરાં-છોકરી વચ્ચેના પ્રેમ-સેક્સ સમ્બન્ધો અને સમાજનું આ સમ્બન્ધ પ્રત્યેનું કૂણું વલણ, લગ્નપ્રથા- વિધિ, મૃત્યુવિધિ, ધાર્મિક જીવન, વિભિન્ન રીતરિવાજો, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધાઓ, માન્યતાઓ, મેળાઓ – હોળી, દિવાસો, નાગપાંચમ, અગારી, દિવાળી જેવા તહેવારો અને તેની થતી વિશિષ્ટ ઉજવણીની સંશોધનાત્મક માહિતી પૂરી પાડી છે.

સંશોધકે વનવાસી કંઠસ્થ પરમ્પરામાં કહેવાતી આ વાર્તાઓ ડાંગાદિ પ્રદેશોના કયા કયા કથકો પાસે, કયા કયા સ્થળે સાંભળીને ધ્વનિમુદ્રણ કર્યું હતું તેના પ્રતિ પણ સંકેત કર્યો છે. અહીં સમ્પાદિત કરવામાં આવેલી વાર્તાઓ ત્રણ કથકો પાસેથી એકત્રિત કરાઈ છે : એક, આહવા નજીક ખાતડ ગામના વતની જગુભાઈ દસરુ ભોય છે; બે, ડાંગના વતની રતનભાઈ ભીમભાઈ ભોય છે; ત્રણ, વ્યારા તાલુકાના સૂરજભાઈ મંગળભાઈ કૂંકણા છે. આ કથકોની કથનકલા અને સ્મૃતિની મર્યાદા પણ ક્યાં ક્યાં અને કેવી કેવી રીતે વિઘ્નરૂપ બની હતી તેનો પણ સંશોધકે નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત પ્રત્યેક વાર્તાઓના ફલિતાર્થો અને સારાંશ પણ, અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે જે સંશોધક-સમ્પાદકના વિષય પ્રત્યેના લગાવના અને તેમણે કરેલા ઊંડા અભ્યાસના દ્યોતક બની રહે છે.

આ વાર્તાઓનું સમ્પાદન સંશોધકના સંશોધનકાર્યની આડપેદાશ જેવું છે. સંશોધકનું મુખ્ય લક્ષ્ય તો વનવાસી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનું છે, પરંતુ આ ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે લોકોના સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું ને તેના કંઠસ્થ પરમ્પરાના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાનું બન્યું. આ રીતે આ વાર્તાઓ એકત્રિત કરવામાં આવી છે. સંશોધકના સંશોધનકાર્યનો અણસારો – સંકેત આ ગ્રંથમાં, અંતે, મુકાયેલાં ત્રણ પરિશિષ્ટોની સામગ્રી પર નજર કરતાં મળે છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં 'ડાંગની કૂંકણીનું નમૂનારૂપ ભાષા વિશ્લેષણ' કરવામાં આવ્યું છે. બીજા પરિશિષ્ટમાં 'સુરત વલસાડની કૂંકણીનું ભાષાવિશ્લેષણ' કરવામાં આવ્યું છે. ધ્વનિ, રૂપ, વાક્ય, શબ્દાદિ સન્દર્ભે કૂંકણી ભાષાનું થયેલું વિશ્લેષણ સંશોધકની સંશોધનનિષ્ઠા સાથે ભાષા પરના પ્રભુત્વની ગવાહી પૂરે છે. પરિશિષ્ટ-૩માં કૂંકણી ભાષામાં પ્રવર્તતા વિસ્તારભેદોના કેટલાક શબ્દો-પ્રયોગોને તેના ગુજરાતી અર્થો સાથે નોંધ્યા છે. આમ, સમ્પાદિત વાર્તાઓ પૂર્વે અને પછી જે સંશોધનાત્મક વિગતો મૂકવામાં આવી છે તે આ સમ્પાદનને દષ્ટિપૂત સમ્પાદન બનાવે છે.

હવે, આ સમ્પાદનમાં ગ્રંથસ્થ થયેલી વાર્તાઓમાં ડોકિયું કરીએ. આ વાર્તાઓને સામાજિક (Sociological), સાંસ્કૃતિક (Cultural) અને પરમ્પરાગત (Traditional) દષ્ટિકોણથી તપાસવામાં આવે તો આ વાર્તાઓની મહત્તા સમજાશે, અન્યથા આ વાર્તાઓ કાળગ્રસ્ત (out of date) થઈ ગયેલી લાગશે. અહીં માત્ર વાર્તાઓની આંતરસામગ્રી પ્રતિ સંકેત કરવાનો જ ઉપક્રમ છે.

કૂંકણા સમાજના લોકોની પારંપરિક પુરાકલ્પન માન્યતાઓ કહેવાતી કથાઓ દ્વારા કેવી રીતે જળવાઈ રહેતી તેનો સંકેત પ્રથમ ત્રણ વાર્તાઓમાં થયો છે. સર્જન અને વિસર્જન ઈશ્વરની ઇચ્છાથી થયા કરે છે. 'જગબુડ' (જળપ્રલય) વાર્તા વિસર્જનની પ્રક્રિયાને નિરૂપે છે. પૃથ્વી પર માનવવસંતી વધતા ભગવાનને ચિંતા થાય છે. ધર્મીઓ અને પાપીઓનો વિવેક કરવો મુશ્કેલ છે તેથી જળપ્રલયમાં આખી દુનિયાને ડુબાડી દે છે, પરંતુ બચાવે છે માત્ર એક છોકરાને અને એક છોકરીને. જળપ્રલય બાદ આ બન્ને ભાઈબહેનને દેવદેવીઓ ધરતી પર મૂકે છે અને ફરી વસ્તીની વૃદ્ધિ થવા માંડે છે. 'જળપ્રલય'માં વિસર્જનની લીલા પ્રતિ નિર્દેશ થયો છે, તો 'માનુશ કાહા હુયના' (માણસ કઈ રીતે પેદા થયો ?) વાર્તામાં સર્જનલીલાનો નિર્દેશ થયો છે. સતયુગમાં માત્ર દેવલોક હતો. આથી ભગવાનને માનવ બનાવવાની ઇચ્છા થતાં દેવકચેરી ભરીને કાળકાદેવીને માણસ બનાવવાની આજ્ઞા કરી. કાળકાદેવીએ, જોશીદેવ, બ્રહ્મદેવ અને સહાયદેવીને બોલાવી માણસ બનાવવા માટેની માટી ક્યાંથી લાવવી તે પૂછતાં તેઓએ કાળા માનદેવ અને કાળી માંગતી દેવને બોલાવીને તેઓની પાસેથી સૂંડલો મેળવવા ભગવાનને કહ્યું. દેવીએ સૂંડલો આપતાં ભગવાન અને કાળકાદેવીએ દરિયાકાંઠાની માટી ખોદી. માટીમાંથી માણસ બનાવ્યો, પરંતુ એકલો માણસ શું કરે ? ભગવાને તેના ડાબા પડખામાંથી માટી કાઢી સ્ત્રી બનાવી. પછી ભગવાને તે બન્નેને જંગલમાં મૂકી આવવા માટે મહાદેવને આજ્ઞા કરી. મહાદેવ બન્નેને જંગલમાં મૂકી આવ્યા. એ પછી તેમનામાંથી વસ્તી વધી. આમ, સર્જન પછી વિસર્જન અને વિસર્જન પછી સર્જનની પ્રક્રિયા ચાલતી જ રહે છે એવા ઐશ્વર્ય સત્યનો નિર્દેશ આ બન્ને

વાર્તાઓમાં થયો છે.

કૂંકણાઓએ જાતિ તરીકે જે યાતનાઓ અનુભવી છે તેના મિશ્રણવાળી પુરાકલ્પના કથા 'પાનદેવ-ગુંજવલા' વાર્તામાં વણાયેલી છે. કુનબી કન્યા ગુંજવલા સાથે સ્વર્ગના પાનદેવ પ્રેમમાં હોવા છતાં તે નીચી જાતિની હોવાને કારણે તેના લગ્નમાં અનેક અવરોધો આવે છે. પરંતુ પાનદેવ પોતાની શક્તિના જોરે તેને પરણે છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેને સ્વર્ગમાં પણ લઈ જઈને પોતાની સાથે રાખે છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ અને નિમ્ન જાતિ વચ્ચેનો જાતિભેદ 'પ્રેમતત્ત્વ', પુરુષાર્થ અને આત્મવિશ્વાસ દ્વારા કેવી રીતે દૂર કરી શકાય છે તેનું દૃષ્ટાંત આ વાર્તા બની રહે છે.

આ વાર્તાઓમાં માનવમૂલ્યોની મહત્તા પણ બતાવવામાં આવી છે. 'મહાજગની ઓઠ' (જબરા આળસુની વાત) વાર્તામાં 'મહેનતનું ખાવું જોઈએ' એવા મૂલ્ય પ્રતિ સંકેત થયો છે. આળસુ વ્યક્તિ ખેતરે જઈને ખેતી કરવા માંડે છે; મહેનત કરે છે. ભગવાન રાજી થાય છે અને તેના ખેતરમાં સોનાની ડૂંડી અને રૂપાના છોડ ઉગાડે છે. શંકર-પાર્વતી સોનાના બે ગોટા પણ મૂકી જાય છે. આળસુ તો તે સોનાના બે ગોટા ગામના શાહુકારને મોકલી દે છે. શાહુકાર તેને ગાડું ભરીને ચીજવસ્તુઓ આપે છે. આળસુ લેવાની ના પાડે છે. તે પોતાની સ્ત્રીને માત્ર નાગલીના રોટલા અને અળદની દાળ બનાવીને લાવવા કહે છે. બીજો એક શેઠ તેને છેતરે છે. બધા છોડ લઈ જાય છે. આળસુને રાજા ઘરજમાઈ બનાવે છે. ઘરજમાઈ બન્યા પછી તે પેલા શેઠને બોલાવીને, તેના પર પોતાને છેતર્યાનો બદલો લે છે. શેઠ પાસેથી બધું પાછું લઈ લે છે. રાજા તેને અર્ધું રાજપાટ આપે છે. આમ, પ્રામાણિકતા અને પરિશ્રમના મૂલ્યથી જીવનમાં કેવો લાભ થાય છે તેનું સૂચન આ વાર્તામાં થયેલું છે.

વચનપાલન અને જાનના ભોગે પણ વ્યભિચાર ન કરવો – એ પ્રકારનાં જીવનમૂલ્યો 'રાજા અને રાનીની ગોઠ' (રાજા અને રાણીની વાત) વાર્તામાંથી ધ્વનિત થાય છે. ભિક્ષુક રાજા પાસે રાજગાદી માગે છે અને રાજા રાજગાદી દેવાનું વચન આપે છે; એટલું જ નહીં, વચન પાળે પણ છે. રાજા-રાણી અને તેનો પુત્ર રાજ છોડી ચાલ્યાં જાય છે. રસ્તામાં ત્રણેય છૂટા પડી જાય છે. રાજા કોઈ રાજદરબારમાં ન્યાયાધીશનું કામ કરવા માંડે છે. રાણી નદીમાં તણાતી તણાતી એક ડોસા-ડોસીને મળે છે. કુંવર ધોબી-ધોબણને મળે છે. કુંવર ધોબીના પુત્ર તરીકે રાજાનાં કપડાં લેવા જાય છે. કુંવરીની દાનત બગડે છે તે તેની સાથે વ્યભિચાર કરવા કહે છે. ધોબીનો પુત્ર અર્થાત્ કુંવર ના પાડે છે. કુંવરીનો અહમ્ ઘવાતાં ફરિયાદ કરે છે. રાજ્ય ધોબીના પુત્રને મારી નાખવા આદેશ આપે છે. પિતા ન્યાયાધીશ પુત્રને ઓળખી જાય છે અને પછી સાચી વાત બહાર આવે છે. રાજકુંવરી પસ્તાવો કરે છે. અંતે રાજકુંવરના કુંવરી સાથે લગ્ન કરાવાય છે અને તેમને અર્ધું રાજપાટ અપાય છે. આમ, વચનપાલન અને વ્યભિચાર ન કરવાના મૂલ્યની મહત્તા સિદ્ધ કરવા માટે વાર્તાનો સુખાંત આણ્યો છે.

'સેલાં ની કોલાં' (પાડું અને શિયાળ) સામાન્ય વાર્તા છે, પંચતંત્રના ગોત્રની છે. આમ છતાં તે બોધાત્મક બની રહે છે. દગો કરતાં કેવું બંધન ભોગવવું પડે છે તેનું દૃષ્ટાંત, પાડું અને શિયાળની મિત્રતાના સન્દર્ભે બનેલા પ્રસંગનું નિરૂપણ કરીને અપાયું છે. આ વાર્તા અપૂર્ણ હોય તેવું લાગે છે. મૈત્રીનું મૂલ્ય 'દોસ્તી' અને 'ભાઈબંધી' વાર્તામાંથી ધ્વનિત થતું જોવા મળે છે. આ બન્ને વાર્તાઓમાં માનવ અને પશુઓને મૈત્રીમાં જીવ આપી દેતાં નિરૂપ્યાં છે. મિત્ર પરની ચાર ઘાતોમાંથી પ્રધાનપુત્ર કુંવરને પોતે પથ્થરની શિલા બનીને પણ ઉગારી લે છે. પોતાના અજ્ઞાનને કારણે જીગરજાનની આવી દશા કર્યાના પસ્તાવારૂપ, પોતાના તાજા જ જન્મેલા કુંવરનું તે શિલા પર બલિદાન આપી, મિત્રને સજીવન કરે છે. પ્રધાનપુત્ર એ બાળકને કાળકા માતાજીની કૃપાથી સજીવન કરાવીને મિત્ર રાજકુંવરને પાછો સોંપે છે. આમ, મિત્ર માટે અહીં જીવની પણ પરવા કરવામાં આવી નથી. 'ભાઈબંધી' વાર્તામાં પણ આવું જ બને છે. સિંહણ ભાઈબંધી તોડીને ગાયને ખાઈ જતાં તેનાં જ બચ્ચાંઓ તેને મારી નાંખે છે ! એટલું જ નહીં, મા વગરના વાછરડાને ભીલો ખાઈ જતાં, તેને પોતે બચાવી ન શક્યાંના પસ્તાવારૂપ ભીલોને મારીને બચ્ચાંઓ પણ પોતાની જાતે જ મૃત્યુ પામે છે.

કુકર્મો કરનારાં થોડો વખત સુખમાં આળોટતાં દેખાય છે પરંતુ આખરે તો નીતિથી ચાલનારાઓનો જ વિજય થાય છે. આ પ્રકારના જીવનસત્ય – મૂલ્યને આલેખતી વાર્તા 'અસ્તુરી સળીત' (સ્ત્રીચરિત્ર) વીર વિક્રમની વાર્તાઓના પ્રકારની વાર્તા છે. અહીં રાજા કાળસંગ સ્ત્રીચરિત્રની વિદ્યા જાણે છે. રાતે આ વિદ્યા જાણવા માટે ગુપ્તવેશે ફરતા રાજાને સ્ત્રીચરિત્રના અનેક કિસ્સાઓ જોવા મળે છે. તેમાં સૌથી મોટો કિસ્સો પોતાની રાણીનો જ છે ! પોતાની રાણીનાં સ્ત્રીચરિત્ર તેને પરેશાન કરે છે. આમાં મંત્ર-તંત્ર જાણનાર ગુરુઓની ચડતી-ઊતરતી શક્તિઓનો આશ્રય લેવાયો છે. આખરે ગુરુ અને શિષ્યાનો વિનાશ થાય છે. રાણીને કાળસંગ રાજા ગધેડે બેસાડીને ગામમાંથી કાઢી તેને તેના કુકર્મનું ફળ ચખાડે છે. આ વાર્તામાં રૂપપરિવર્તનની વિદ્યા ચમત્કારનો અનુભવ કરાવે છે. રાજાને કૂતરો બનાવી દેવાય, પોપટ બનાવી દેવાય, ગંગાધીર બાજ બને. રાજાના આત્માને ઘૂંટીમાં મૂકી દેવાય, તેનો મણિ બનાવી હારમાં ગૂંથી ગળામાં પહેરાય. હાર લેવા આવેલા ગુરુ હાર તૂટતાં કૂકડો બનીને વીણવા આવે. રાણી બિલાડી બનીને કૂકડાનું પેટ ચીરે અને મણિ બહાર કાઢે – આ પ્રકારના પ્રસંગો વાર્તામાં અદ્‌ભુતરસ વહેવડાવે છે.

અપકાર કરનારાઓ પર પણ ઉપકાર કરવો જોઈએ એ પ્રકારનો બોધ આપતી વાર્તાઓમાં 'નાનો ભાઈ' અને 'તાજલમુલ'નો સમાવેશ થાય છે. 'નાનો ભાઈ' વાર્તામાં અપરમાતાના કહેવાથી બે ભાઈ અને એક બહેન એ ત્રણે ભાંડેરુંને તેમના પિતા જંગલમાં મૂકી આવે છે. મહાદેવ તેમને સહાય કરે છે. છોકરાંઓ ચીભડાં પર જીવે છે તેવું જાણતાં અપરમાતા પુનઃ તેમના (બાળકોના) પિતાને ચીભડાનો વેલો કાપી આવવા કહે છે. પિતા ચીભડાનો વેલો કાપી આવે છે. ફરી મહાદેવ બાળકોને ગાય આપે છે. બાળકો ગાયનું દૂધ પીને મોટાં થાય છે. અપરમાતાના કહેવાથી ગાયને પણ મારી નાખવામાં આવે છે. મહાદેવ બાળકોને સાત માળનો બંગલો બનાવી આપે છે. આગ લેવા માટે બહેન રાક્ષસીના ઘેર જઈ ચડતાં ફસાય છે. રાક્ષસી તેને ત્રણ અશક્ય કામ સોંપે છે. છોકરી દેડકાં, લક્કડખોદ અને સાપ-ચકલાંની મદદથી આ અશક્ય કામો કરવામાં સફળ થાય છે. છોકરીને પરણવા માગતા રાક્ષસીના દીકરાને બે ભાઈઓ મારી નાખે છે. આખરે મોટો ભાઈ અને બહેન પરણવા માગતાં હોઈ, નાના ભાઈને મારી નાખે છે. એક ડોસો-ડોસી તેને સજીવન કરે છે અને તેને પોતાની તાડી વેચવાની દુકાને બેસાડે છે અને એ રીતે તે સુખી થાય છે. મોટો ભાઈ દેવાદાર બને છે. નાનો ભાઈ તેનું દેવું માફ કરે છે. આમ, મોટા ભાઈએ નાના ભાઈને મારી નાખ્યો હોવા છતાં નાનો ભાઈ તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી તેને મદદ કરે છે. આ વાર્તામાં અપરમાની ઈર્ષાનો ભોગ બનતાં બાળકો અને બીજી પત્નીના કહેવા મુજબ કાર્ય કરતો બાળકોનો પિતા જેવાં પાત્રો વનવાસી સમાજની અપરમા વિશેના

ખ્યાલોનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

'તાજલમુલ' વાર્તામાં અણમાનીતી રાણીનો પુત્ર જંગલમાં તેની માતા સાથે રહેતો હતો તે કેવો પરાક્રમી બને છે અને જંગલમાં શિકાર વખતે અંધ થયેલા પિતાને કેવા કેવા સાહસ-સંકટોનો સામનો કરીને પુનઃ દૃષ્ટિવંત કરે છે તેની કથા નિરૂપાઈ છે. અહીં પણ પોતાના પિતાએ તો પોતાને જંગલમાં ધકેલી દીધો હતો છતાં રાજકુંવર પોતાના પિતાના સંકટ સમયે પાસે રહે છે અને તેનું અંધત્વ જાનના જોખમે પણ દૂર કરે છે. એમ અપકાર કરનારા પર પણ ઉપકાર કરે છે.

વનવાસી સમાજમાં સ્ત્રીની પતિનિષ્ઠાનું પણ ગૌરવ કરવામાં આવે છે. 'હોરા કસરાની' આ પ્રકારના મૂલ્યને ઉજાગર કરતી વાર્તા છે. ભીમસુખને પરણી છે તે બાળક છે એવું જાણતા હીરા કસરાની તેને બાર વર્ષનો બનાવે છે, બદદાનતવાળા ભાઈબંધ પાસેથી છોડાવે છે, મંત્ર વડે ઘેટો બની ગયો હતો તેમાંથી માણસ બનાવે છે અને છેવટે ચોરોએ અને ડોસીએ મારી નાખ્યો હતો એવા પતિને પુનઃ સજીવન કરે છે. આમ, સ્ત્રીની પતિનિષ્ઠાને પ્રગટ કરતી આ વાર્તામાં સ્ત્રી અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠીને, પોતાનાં ધીરજ, બહાદુરી તથા હિમ્મત જેવા ગુણોથી પતિને રાજસિંહાસન પર બેસાડે છે.

'વેતિયો' વાર્તામાં વેતિયાનાં ચાલાકીભર્યાં પરાક્રમોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. 'ડોસો' વાર્તામાં ડોસો ચીભડા ખાઈ જતા વાંદરાને પોતાના ખેતરમાંથી કઈ રીતે ભગાડે છે તેની ચાલાકીભરી વાતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. 'ટોચો પંખી' વાર્તામાં બાજ જેવા રખેવાળી પંખીની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને વફાદારીનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. 'ટીડો જોશી' વાર્તા, તુક્કો પણ ક્યારેક આકસ્મિક સફળતા અપાવી શકે છે, તેની દ્યોતક છે. 'ટીડો જોશી' શીર્ષક ગુજરાતી વાચકોને બરાબર વાર્તાનો મર્મ સમજાય એટલે રાખ્યું છે. આ શીર્ષક ભાષાન્તરકારની સૂઝની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ છેલ્લી ચારેક વાર્તાઓ કથનકલાની દૃષ્ટિએ નબળી છે.

આ વાર્તાઓ કૂંકણા જાતિના જીવનને સમજવા માટે સહાયરૂપ થાય તેવી છે. સમ્પાદકે આ વાર્તાઓના પરિસર સંદર્ભે નોંધ્યું છે :

''આમાંની મોટા ભાગની વાર્તાઓ નવરાશના સમયમાં મુખ્યત્વે રાત્રે કહેવાતી વાર્તાઓ છે. આ વાર્તાઓ કોઈ પણ ઉંમરનો માણસ કહી શકે છે. ખાસ કરીને રાત્રે વાળુ-પાણી કર્યા બાદ કુટુંબના સભ્યો બેઠા હોય તેવા વખતે વૃદ્ધ વ્યક્તિ બાળકોને આવી કથા સંભળાવતી હોય છે.''

આ વાર્તાઓ જુદા જુદા કથકો દ્વારા જુદી જુદી રીતે કહેવાય છે. ક્યારેક 'થાટ' નામે ઓળખાતા વાજિંત્રના એકધારા સૂરની ભૂમિકામાં પણ આ વાર્તા કહેવાય છે. સમ્પાદકે આ 'થાટ' (થાળી) જેવા વાજિંત્રની પણ માહિતી આપી છે. વળી, આ વાર્તાઓ મુખ્યત્વે મનોરંજન માટે જ કહેવાય છે. સામે બેઠેલા પ્રેક્ષકોને ધ્યાનમાં રાખીને કથક વાર્તા કહેતો હોય છે. કથક મુજબ વાર્તા લાંબી-ટૂંકી થઈ શકે છે. સંશોધકે જે ત્રણ કથકો પાસે સાંભળીને આ વાર્તાઓ સમ્પાદિત કરી છે તે કથકોનો પણ સામાન્ય પરિચય આપીને તેમની વિશિષ્ટતાઓ પ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. આ કથકો અભણ હોવા છતાં વાર્તાઓને કેવી રસપૂર્વક કહેતાં તેની નોંધ લીધી છે. બે કથકો દ્વારા કહેવાતી એક વાર્તામાં પણ કથનકલાની દૃષ્ટિએ, કેવો તફાવત હોય છે તે દર્શાવતા જગુભાઈ દસરુ ભોયે કહેલી અને ખાતડ ગામના રાજવંશી ભીલ અર્પકે કહેલી વાર્તા 'દોસ્તી'નું અહીં ઉદાહરણ પણ આપવામાં આવ્યું છે. જગુભાઈ વાર્તાને રસપૂર્વક રજૂ કરે છે જ્યારે રાજવંશી ભીલ અર્પક વાર્તાને ખૂબ જ સંક્ષેપમાં કહી જાય છે. આમ, સમ્પાદકે કથક અને કથનકલાની વિશિષ્ટતાઓ પ્રત્યે પણ આંશિક સંકેત કર્યો છે.

આમ, સમ્પાદનની એક ઊડીને આંખે ચડે તેવી વિશિષ્ટતા છે તેની છાપણી (Printing). વાર્તાઓ મૂળ કૂંકણી ભાષામાં છે અને સમ્પાદકે તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે. પુસ્તકના એકેએક પાના પર એક ભાગમાં મૂળ કૂંકણી ભાષામાં કહેવાયેલી વાર્તાનો અંશ અને બરાબર તે જ પૃષ્ઠ પર સામે ભાષાન્તરિત થયેલી વાર્તાનો અંશ મુકવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારની છાપણીથી સમ્પાદકની ભાષાન્તરકલાની પણ બરાબર કસોટી કરી શકાય તેમ છે. એક એક શબ્દ, વાક્યની સામે મૂકાયેલ તેનું ભાષાન્તર જો જરાપણ નબળું હોય તો તેને ઓળખી બતાવવામાં જ ભાષાવિદ્‌ને લેશમાત્ર તકલીફ પડે તેમ નથી. શાન્તિભાઈ આચાર્ય એક સમ્પાદક, સંશોધક અને ભાષાવિદ્ તરીકેની કસોટીમાંથી બરાબર પાર ઊતર્યા છે. તેની સાક્ષી પૂરે છે આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા વિદ્વાનો અને ભાષાવિદો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકવિદ્યા સંશોધન ભવન, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ આ સમ્પાદન વનવાસી કંઠસ્થ પરંપરાના સાહિત્યમાં એક નોંધપાત્ર દૃષ્ટિપૂત સમ્પાદન બની રહે છે.